अन्नसार्वभौमत्वासाठी प्रतिकाराचे बीज

The Food Sovereignty Alliance-India

अन्नाची सार्वभौमता म्हणजे दडपशाही व असमानता विरहित मानवी समाज. आपल्या स्वतःच्या शेती व अन्नव्यवस्थाा स्वायत्तपणे टिकवणे तसेच उद्योग जगताची अन्न व त्याच्या भोवतीचे व्यापार चक्र यावरील पकड मोडून काढणे या द्वारेच आमचे अन्न आमच्या कुटुंबात व समाजात सुरक्षित करणे शक्य आहे. भारत अन्न सार्वभौम आघाडी (The food Sovereignty Allance) ही एक प्रतिरोध व समर्थन करणारी अशी एक आघाडी आहे.

अन्न म्हणजे वेगवेगळ्या लोकांसाठी वेगवेगळी गोष्ट असते. आज आपले अन्न, अन्नव्यवस्था, खाद्यसंस्कृती इत्यादीवरील आमचे नियंत्रण झपाट्याने कमी होत आहे. आपले अन्न, आम्ही काय खावं? ते कसं बनवावं, कसं वाटप, वितरण करावं? त्याचं पॅकिंग कसं असावं? कसं विकलं जावं, वितरण केलं जावं इ.बाबतचे निर्णय व नियंत्रण शासन पुरस्कृत उद्योजक पूर्णपणे आपल्या हातात झपाट्यानं घेऊ पहात आहेत. नव्वदाव्या शतकाच्या सुरुवातीला हरितक्रांती व धवलक्रांती ही अन्नव्यवस्थेच्या औद्योगिकरणातील पहिली पायरी आहे. अन्न व्यवस्थेवरील नियंत्रण एकवटणे व त्याचा सर्वत्र विस्तार करणे हा त्यामागचा हेतू होय. कृषी व्यवसायक व अन्न सम्राट अन्न उत्पादन, प्रक्रिया, वितरण, उपभोग या सर्वांवर नियंत्रण अजमावत आहेत. त्यातूनच संपूर्ण जगाचे दृष्टिकोन आणि पूर्ण जीवन संस्कृतीच बदलत आहे.

एकेकाळी लहान शेतकरी स्वावलंबी व स्वतंत्र जीवन जगणारे आता ग्राहक म्हणून या उद्योग जगतावर खते, कीटकनाशके, बियाणे (अगदी जनुकीय परावर्तीत) (Genetically modified) बियाणे, तंत्रज्ञान इ.साठी पूर्णपणे अवलंबून गेली आहेत. कामगारांना अगदी गुलामासारख राबवून औद्योगिक अन्न बनवले जाते आणि त्यांना पुढे कर्जाच्या ओझ्याखाली ओढले जाते. एकेकाळची जैवविविध पर्यावरणीय शेती पद्धती नष्ट होऊन आता केवळ एक पीक पद्धतीने तांदूळ, जनावराचे खाद्य किंवा कोंबड्यांचे खाद्य बनवण्यासाठी मका, कॉफी, काजू, रबर, कांदा, टोमॅटो, मिरची, ऊस तसेच वेगवेगळ्या भाज्या व फळे यांचे उत्पादन केवळ उद्योजक कंपन्यासाठी घेतले जात आहे. ही सर्व पिके (नगदी) त्या कंपन्याना विकली जातात. ज्यांच्याकडून रोजचे

ऋतू व काळानुसार अन्न चक्राचे नियोजन करताना समूह

खाद्यपदार्थ विकत घेतले जातात. ह्या औद्योगिक खाद्य व्यवसायिकांनी पूर्वीची सामाजिक असमानता आणखी दृढ केली आहे. आणि सर्व नैसर्गिक व्यवस्थाना मोडीत काढले आहे. मानवाचे निसर्गासोबत असलेले सांस्कृतिक व अद्यात्मक संबंध संपुष्टात आलेले आहेत. आम्ही आमचे बियाणे, वाण, जमीन, पाणी, हवा, ज्ञान, आरोग्य आणि आमचं आपल्या जीवनाबद्दल निर्णय घेण्याचं स्वातंत्र्य हरवून गेलो आहोत

तेलंगणातील डेक्कनी जातीच्या मेंढ्या उपजीविकेचं एक महत्त्वाचं साधन आहेत.

या सर्व धुमाकुळामध्ये सुद्धा संसाधनावर आपला सार्वभौम अधिकार बरकरार राहण्यासाठी आपले खाद्य व जीवन आपल्याच नियंत्रणाखाली राहिले पाहिजे याकरिता लढाई करणारे आदिवासी, दलित, लहान शेतकरी, मेंढपाळ, धनगर, मासेमार व इतर उत्पादक यांच्यामध्ये अजूनही प्रतिरोध व प्रतिकाराची बिजे दिसून येतात. The food Sovereignty Allance, India हा प्रतिरोध प्रतिकार व समर्थन करणाऱ्या अनेक मंचापैकी एक मंच आहे. हा मंच २०१३ मध्ये निर्माण केला. याचा हेतू असा की, खाद्यान्नाच्या सार्वभौम हक्काचे अन्न सार्वभौमत्व टिकवणे, धरती मातेवर अधिकार बरकरार ठेवणे. अन्नाची सार्वभौमता म्हणजे दडपशाही व असमानता विरहित समाज. आपल्या शेती व अन्नव्यवस्था स्वायत्तपणे टिकवणे तसेच उद्योग जगताची 'अन्न' व त्या भोवतीचे व्यापारचक्र यावरील पकड मोडून काढणे या द्वारेच आमचे अन्न आमच्या कुटुंबात व समाजात सुरक्षित करणे शक्य आहे.

अन्न सार्वभौमत्वाच्या आमच्या पद्धती /आघाडी काय करते?

सामुदायिक 'कृती-चिंतन व कृती' या पद्धतीचा वापर करून अन्न सार्वभौमत्वाला बाधा/अडचणी आणणारे घटक शोधणे, त्याचे विश्लेषण करणे आणि सार्वभौमत्व सिद्ध करण्यासाठी सामूहिक परिवर्तन कृती उभारणे

हा आमच्या कामाचा पाया आहे. एकत्रीतपणे निर्माण केलेले अन्न सार्वभौम आराखडे राजकीय कृतीची महत्त्वाची अभिव्यक्ती म्हणून समोर आले. या आराखड्यांना आदिवासी समाजाचे जीवनचक्र, लहान शेतकरी समुदायाचे कृषीचक्र, मेंढपाळ समाजाचे जीवनचक्र, प्रत्येक समुदायाकडे असलेले स्थानिक ज्ञान यानी चौकट प्राप्त करून दिली. या आराखड्यामध्ये पुढील बाबी अंतर्भूत आहेत. संसाधनावर लोकशाही शासन-जमिनी, पाणी, जंगले, प्रदेश, जैवविविधता, बीज, वाण व ज्ञान, आमच्या मातीत जीवन उभारणे, संगोपन करणे व वाढवणे, विविधतेने युक्त, कृषी पर्यावरणीय पद्धतीने निर्माण केलेले सांस्कृतिक व योग्य असे अन्न ग्रहण करणे व इतरांना वाटणे, स्थानीय बीज व वाणाचे समर्थन करणे, आपसात वाटप करणे, श्रमाची देवाणघेवाण करणे, पारंपारिक ज्ञान व उत्पादनाचे आपसात देवाणघेवाण करणे, स्थानिक खाद्यान्न बाजारास चालना देणे, जेथे स्थानिक ग्राहक व स्थानिक उत्पादक एकमेकांशी संपर्कात येतील, यामुळे खाद्यान्न पिकाचे पुनरुज्जीवन व वैविध्य जोपासणे जाइल. या आघाडीमुळे प्रभागामध्ये लोक एकमेकांशी बीज देवाणघेवाण सहज करू शकतात. विशेषतः एखाद्या परिसरात एखादे वाण नष्ट/लुप्त होत असेल तर ते दुसऱ्या परिसरातून घेता येते. सामाजिक न्याय हा अन्न सार्वभौमत्वाचा केंद्रबिंदू आहे. म्हणूनच जातपात, वर्ण, लिंग या आधारावर उभारलेल्या सामाजिक रचना तोडून टाकणे हे या आंदोलनाचे मुख्य कार्य आहे.

दोन पिढ्यांमध्ये ज्ञानाची देवाणघेवाण अनुभवी लोकांकडून नवयुवकांना व्हावी ही महत्त्वाची नीती आहे. युवा पिढी वडीलधाऱ्याकडून शिकून घेतात, विशेषतः महिला जेव्हा जंगलातून कंद, औषधी वनस्पती, फळे, बियाणे गोळा करण्यास सोबत जातात त्यावेळी काढणी कशी करावी, प्रक्रिया कशी, केव्हा करावी, साठवणूक कशी करावी, बीज कसे संवर्धन करावे, बीज बँक निर्मिती, कृषीसाठी लागणारी स्थानिक अवजारे निर्मिती, वापर अशा अनेक बाबी शिकून घेतल्या जातात. स्थानिक सणासुदीतून स्थानिक खाद्यान्नाचे विविधता उत्सव साजरे करणे, गाणी, थिऐटर, सामूहिक भोजन, सांस्कृतिक कार्यक्रम, ऋतुमानानुसार कृषीची कामे इ.मुळे पद्धतीमध्ये गुणात्मकता वाढते. मोहिमा, जत्रा, धान्य सार्वभौमत्व परिषदा, समुदाय कृती संशोधन, अनुभव व चिंता प्रसार माध्यमाच्यामार्फत व्यक्त करणे, लेखाद्वारे प्रसिद्ध करणे इ. काही कामे केली जातात की जेणेकरून 'अन्न सार्वभौमत्व'साठी एकता निर्माण होते. सामुदायिक कृती करणे शक्य होते.

अन्न सार्वभौमच्या समर्थनार्थ आघाडीच्या सदस्यांनी बऱ्याच वेगवेगळ्या रणनिती आखल्या आहेत.

आंध्रप्रदेश व तेलंगना राज्यातील आदिवासी बहुल भागात तेथील आदिवासी स्थानिक ग्राम परिषदाच्या मार्फत 'आदिवासी ऐक्य वेदिका' या बॅनरखाली एकत्र येऊन अस्तित्वात असलेल्या कायद्याअंतर्गत, १९९६ च्या पेसा कायद्यातील व २००६ च्या वनहक्क कायद्यातील तरतुदीनुसार जमिनीवर व प्रदेशावर आपले हक्क प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न करीत आहेत. विनाशकारी अन्न औद्योगिकरण देखील काही आदिवासी पट्ट्यांमध्ये चालू आहे. उदा. महबूब नगर जिल्ह्यातील चेंचू आदिवासी जमातीला सबसिडीचे आमिष दाखवून त्यांना बीटी कापसाचे उत्पादन करण्याकडे वळवले. कीटकनाशकांच्या वापरामुळे येथील मातीची सुपिकता खराब झाली. मधमाशांचे प्रमाण पूर्णपणे घटले तसेच खाद्यान्य पिकवण्याचे प्रमाण देखील बऱ्यापैकी घसरले. यावर गांभीर्याने विचार करून व चिंतन करून लोकांनी आपल्या हंगामानुसार अन्नधान्य पिकाचे व वनस्पतीचे तसेच प्राणिमात्राचे नियोजन बनविले. त्यामध्ये जैवविविधता व अन्न महोत्सव इ.चा समावेश केला. हे नियोजन त्यांचे जंगलाशी असलेले नाते तसेच पर्यावरण बदलाच्या प्रक्रियेवर मात करण्याच्या शक्यता याचा स्पष्टपणे दाखला देते. या प्रयोगामुळे आपली पिके सोडून कापूस करणारे शेतकरी पुन्हा आपल्या पारंपारिक पीक पद्धतीकडे वळले आणि कृषी पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पिके घेतली जाऊ लागली. यातूप परागीकरणाची प्रक्रिया पुन्हासुरू झाली व मधमाशाचे प्रमाण वाढू लागले.

आंध्र प्रदेशच्या चित्तूर जिल्ह्यात दलित महिला त्यांच्या समाजाच्या जमीन हक्काच्या लढ्याला नेतृत्व देत आहेत. त्यांच्या या लढ्यामध्ये एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे आणि तो म्हणजे जमिनी त्यांच्या ताब्यात आल्यावर ते

या कुटुंबाला शेतीसाठी पशुधनाची जास्त मदत होते.

कृषी पर्यावरणीय पद्धतीने शेती करतील. त्याबाबत असलेले पारंपारिक ज्ञान,बुद्धी, सराव याचा वापर करून जमिनीचा पोत सुधारणे व पीक जैवविविधता साधने त्यांना शक्य होणार आहे. या प्रक्रियेने महिलांना पुरुषप्रधानता, महिलावरील अन्याय-अत्याचार व भेदभाव या विरोधात एकत्रित लढण्याची ताकत मिळाली. आज महिलांनी स्वतःची वेगळी बाजारपेठ उभारली आहे. जेथे त्यांनी निर्माण केलेला माल विक्री केला जातो.

काळ्या लोकरीची पैदास देणाऱ्या डेक्कनी मेंढीच्या जातीचे संवर्धन करून उपजीविका निर्माण करण्यासाठी या जातीचे संवर्धन व संगोपन व्हावे म्हणून तेलंगनामध्ये डेक्कनी गोऱ्हेला मेकला पेंपाकाडारूला संघम अनेक दिवसापासून संघर्ष करीत आहे. ह्या मेंढ्या मटण, खत व लोकरीसाठी उपयुक्त असतात. या लोकरीपासून उबदार अशा ब्लँकेट (घोंगडी) बनवल्या जातात. नव्वदाच्या दशकाच्या मध्यावर नेल्लोर नावाच्या केसाळ पण लोकर नसलेल्या मेंढ्या डेक्कनी कळपात सोडण्याचे धोरण पुढे आणले. आंध्र प्रदेशच्या किनारपट्टीवरील या जातीच्या मिश्रणामुळे बीन लोकरीची मेंढ्यांची पैदास झाली. संघमने प्रयत्न करून डेक्कनी वाणाची पैदास पुन्हा सुरू केली.

महिलांनी केलेली बीज विविधतेची मांडणी

इतर समाजातील लोकांना पण त्यासाठी तयार केले व बेल्होर वाणाच्या जागी डेक्कनी वाणाच्या मेंढ्या बदलवण्यास प्रोत्साहन दिले.

अन्न सार्वभौमत्वासाठी त्यांचा महत्त्वाचा अजेंडा म्हणजे जंगलामध्ये शेळ्यामेंढ्यांना चराई करण्याचा अधिकार, बाभूळची झाडे तोडण्यास अटकाव, सामूहिक चराई क्षेत्र टिकवून ठेवणे, पशूच्या आरोग्य सेवांचे खाजगीकरण थांबवण्यासाठी शासनावर दबाव आणणे इ. होय. डेक्कनी जातीच्या मेंढ्याची पैदास पुनर्स्थापित केल्यामुळे लोकरीची उपलब्धता व त्यापासून घोंगडी बनवून स्थानिक बाजारात विकणे शक्य झाले. याला किमतसुद्धा जादा मिळते. कारण लोकरीची गुणवत्ता चांगली असते.

आंध्र प्रदेशमध्ये सन २०११ मध्ये श्री. गोपी संघम यांनी कंपन्याची मक्तेदारी संपुष्टात आणण्यासाठी स्वत- दुधाचा वेगळा बाजार उभा केला. याद्वारे ६ लिटर दुधापासून सुरू केलेला हा बाजार आज ६०० लिटरपर्यंत गेला व आजूबाजूच्या ५ गावातील ८० शेतकरी मदनापल्ली येथील नजिकच्या शाळा व सुमारे १५० दुसरे ग्राहक यांना ते दूध विकत आहेत. संघमचे सदस्य आणि ग्राहक मिळून दुधाचे भाव ठरवतात. शेतकरी विविध खाद्य पिके घेतात. जसे की भरडधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया आणि भाज्या. स्वतःच्या वापराशिवाय शिल्लक राहिलेली भरडधान्ये प्रक्रिया करून नजिकच्या हॉस्पिटलमध्ये थाटलेल्या दुकानात विकले जाते. अलीकडे स्थानिक अन्न पदार्थ विक्रेत्यांना भरडधान्ये विकण्यास सुरुवात केली. अनेक वर्षाच्या अथक प्रयत्नानी या स्थानिक अन्न विक्रे त्यांनी हे मान्य केले की सरकारच्या न्याहरीमध्ये भरडधान्य मिश्रित पदार्थ असायला हवेत. यामुळे आरोग्यदायी अन्न खायला मिळते व स्थानिक आरोग्यवर्धक पिकांना बाजारपेठ मिळते असे दुहेरी हेतू साध्य झाले.

भांडवलदारी अर्थव्यवस्था एकच प्रकारच्या उत्पादनाची एकाधिकारशाही प्रोत्साहित करते व FSI याचा विरोध करते. स्थानिक बाजारपेठा हाच एक मार्ग जागतिकीकरणाच्या शोषणाला आव्हान देणारा मार्ग आहे. कारण यामध्ये स्थानिक उत्पादन, त्याचे भाव, त्याचा आहारातील वापर इ. बाबी स्थानिकांच्याच नियंत्रणात राहतात. यामध्ये स्थानिक लोकांची उपजीविका अबाधित राहते. एखाद्या भागात जे पिकते ते खाणे, शिल्लक राहते ते त्याच भागात इतरांना विकणे तसेच दुष्काळासारख्या परिस्थितीत उपयोगी पडेल अशी त्याची साठवणूक करून ठेवणे हे खरे मार्गदर्शक तत्त्व आहे. विशेषतः स्थानिक बाजारपेठेमुळे ग्राहकासोबतचा संवाद व उत्पादकाच्या आजीविका वाचवणे हे शक्य होते.

समुदाय कृती संशोधन करून विशिष्ट लोकांची संशोधन करण्याची मक्तेदारी न मानणे हा देखील आमच्या कामाचा एक भाग आहे. यासाठी आघाडीमध्ये लोकांचे कार्य गट करून समस्यांचा शोध घेणे, समुदायामध्ये सतत त्यावर संवाद/चर्चा घडवून आणणे अशा प्रक्रिया घडविल्या जातात. यातून सर्जनशील कृती स्थानिक, राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर निर्माण होतात व मोठ्या स्तरावर घुसळण होऊन यातून ठोस कृती व मोहिमा तयार होतात. यातूनच दूध व्यवसायातील संकट, बीफ बंदी, जणुकीय परावर्तीत पिके आणि आदिवासींच्या जमिनी हडपणे अशा प्रश्नांवर आमच्या मोहिमा सुरू आहेत.

चळवळ उभारणी

शहरी व ग्रामीण भागातील शाळा, महाविद्यालयातील मुले व युवकांपर्यंत पोहोचून त्यांच्याशी संवाद साधने ही रणनिती पुढील चळवळीचा एक गंभीर भाग आहे. शाळा, महाविद्यालये तसेच तेलंगणातील कुडाळी येथे असलेल्या केंद्रामध्ये देखील हे संवाद घडवून आणता येतील. (www.kudali.org) आमच्या संघटनेच्या भविष्याच्या दृष्टीने वेगवेगळे प्रश्न उभारणे, वैचारिक पातळीवर चर्चा घडवून आणणे यासाठी या मुलांची व युवकांची प्रतिबद्धता महत्त्वाची राहील. त्यासाठी पुढील विषय/मुद्दे विचाराधीन आहेत.

कृषी पर्यावरणीय शेतकऱ्यांना भेटणे - त्यांच्या शेतावर व मेंढ्याच्या कळपाना भेटी देणे - त्यांच्या शेतावर पिकवलेले अन्न खाणे - त्या त्या ठिकाणाचे जैवविविधता मोजणी करणे - संस्कृती, पर्यावरण, खाद्य यांच्याशी लोकांची असलेली नाळ समजून घेणे - अन्न सार्वभौमत्वमध्ये आड येणाऱ्या संरचना व घटक याबाबत प्रश्न उभे करणे - माती, शेण, बीज संदर्भात काम करणे शिकणे - आपले विचार, दृष्टिकोन गाणी, नाच, चित्र, कला याद्वारे प्रकट करणे इ.अनुभव व मिळालेली शिकवण या आधारावर आपल्याला शाळा महाविद्यालयामध्ये प्रयोग करणे जसे कृषि पर्यावरणीय पद्धतीने भाजांची लागवड किंवा परसबाग तयार करणे. ही मुले/युवक व त्यांचे पालक यांच्यासाठी परिवर्तनाची सुरूवात होऊ शकते. स्वत:ची अन्नव्यवस्था व उपभोगाचा नमुणा यावर नियंत्रण निर्माण करणारी ही मोठी सुरूवात होऊ शकते.

वसाहतवाद मोडून काढणारी व नमुनेदार अशी पहिल्या पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होणारी व परस्पर संस्कृतीमधून प्रचलित शिक्षणाची प्रक्रिया मुळात 'अन्न सार्वभौमत्त्वा'कडेझेपावणारी टप्पे आहेत. या टप्याच्या आधारेच निर्माण करते. या परिस्थितीत अशा आग्रहाच्या इंद्रधनुष्याच्या आधारेच आम्ही अन्न व शेतीवर मक्तेदारी करणाऱ्याच्या जोखडीतून सुटका करू शकतो. त्याद्वारेच आम्ही खाद्य विविधता, संस्कृती यावरील आमचे अधिकार वाचवू शकतो व यातूनच भूमी माता व एक दुसऱ्याशी सुसंवाद युक्त असे भविष्यातील जीवन जगू शकतो.

The Food Sovereignty Alliance
A-21 Sainikpuri Secunderabad-500094 Telangana, India
www.foodsovereigntyalliance.wordpress.com

अनुवाद : सुरेश लुले व दत्ता पाटील

Source : Seed of resistance for food sovereignty : a relook - LEISA India, March 2017